

Responsibility towards Others Based on an Ethical Analysis of "Enjoining Good and Forbidding Evil" in the Qur'an and Hadith*

Mohamadamin khansari¹

1- Assistant Professor, Quran and Hadith Research Institute, Qom, Iran.
khansari.m@riqh.ac.ir.

Abstract

"Enjoining good and forbidding evil" (al-amr bil-ma'rūf wa al-nahy 'an al-munkar) is a foundational principle in Islam, referring to the act of inviting others toward goodness and righteousness while deterring them from evil and wrongdoing. The central question of this study is whether, based on the teachings of the Qur'an and Hadith, one can develop an ethical reading of this principle in which it is interpreted as a form of "responsible ethics" and "responsibility toward others"—grounded in human roles, relationships, and capacities. Using a descriptive-analytical method and library-based sources, with particular emphasis on the Qur'an and the traditions of the Ahl al-Bayt (AS), this research examines the concept of enjoining good and forbidding evil in the primary Islamic texts. The findings reveal that in Qur'anic and Hadith-based ethics, while the general responsibility of all individuals is emphasized, a moral prioritization also exists. A person bears both a "general responsibility" toward all people and

*Cite this article: Khansari, M.A (2026). Responsibility towards Others Based on an Ethical Analysis of "Enjoining Good and Forbidding Evil" in the Qur'an and Hadith, *Applied Ethics Studies*, 84(2), 109-137.

<https://doi.org/1022081/jf.2026.72116.2059>.

□ **Publisher:** Islamic Sciences and Culture Academy. ***Type of article:** Research Article

□ **Received:** 2025/10/22 • **Revised:** 2025/12/31 • **Accepted:** 2026/01/17 • **Published online:** 2026/07/01

© 2026 /Authors Retain The Copyright and full publishing rights.

toward the moral state of society, as well as a "special responsibility" arising from the specific roles or relationships they assume—reflecting varying moral ranks and priorities. Moral responsibility is not limited to outward actions but also encompasses beliefs, virtues, and intentions. Human beings are accountable both for performing certain acts (positive responsibility) and for refraining from others (negative responsibility). Neglecting the duty of enjoining good and forbidding evil carries extensive individual and social consequences and may pave the way for widespread corruption.

Keywords

Islamic ethics, enjoining good and forbidding evil, ethics of guidance, responsibility, accountability.

۱۱۱

مسئولیت در قبال دیگران مبتنی بر تحلیل اخلاقی «امر به معروف و نهی از منکر» در قرآن و حدیث

المسؤولية تجاه الآخرين تركيزاً على التحليل الأخلاقي لمبدأ الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر في القرآن والحديث*

محمدامین خوانساری^۱

۱- أستاذ مساعد، معهد القرآن والحديث، قم، إيران.

khansari.m@riqh.ac.ir.

الملخص

يعتبر مبدأ "الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر" من المبادئ الأساسية في الإسلام، وهو يكون بمعنى دعوة الآخرين إلى الخير والبرّ وردعهم عن الشرّ والظلم. تأسيساً على ذلك، ينطلق هذا البحث من سؤال جوهري، هو: هل يمكن، استناداً إلى التعاليم القرآنية والحديثية، تقديم قراءة أخلاقية، يفسّر فيها مبدأ الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر من منظور الأخلاق المسؤولة، باعتباره المسؤولية تجاه الآخرين بالاعتماد على الأدوار والروابط والكفاءات الإنسانية؟ تسعى هذه الدراسة، من خلال المنهج الوصفي - التحليلي - البليوغرافي، وبالاعتماد على القرآن الكريم وأحاديث أهل البيت (عليهم السلام)، أن تسلط الضوء على هذا المبدأ في القرآن الكريم والأحاديث الشريفة. تظهر نتائج الدراسة أنّه في الأخلاق القائمة على القرآن الكريم والحديث، ضمن التأكيد على المسؤولية العامة لجميع الأفراد،

***الاستناد إلى هذه المقالة:** خوانساری، محمدامین (۲۰۲۶). المسؤولية تجاه الآخرين تركيزاً على التحليل الأخلاقي لمبدأ الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر في القرآن والحديث. *دراسات في الأخلاق التطبيقية*، ۸۴ (۲)، صص ۱۰۹-۱۳۷.

<https://doi.org/10.22081/jf.2026.72116.2059>.

□ نوع المقال: بحثي؛ الناشر: معهد العلوم والثقافة الإسلامية.

□ تاريخ الاستلام: ۲۰۲۵/۱۰/۲۲ □ تاريخ التعديل: ۲۰۲۵/۱۲/۳۱ □ تاريخ القبول: ۲۰۲۶/۰۱/۱۷ □ تاريخ الإصدار: ۲۰۲۶/۰۷/۰۱

يوجد هناك نوعٌ من الأولوية الأخلاقية. كما تبين أنَّ الإنسان من حيث المسؤولية العامة يتحمّل المسؤولية تجاه جميع الأفراد وخير المجتمع وشرّه، كما يتحمّل المسؤولية الخاصة التي تعكس المستويات والألويات الأخلاقية، وذلك على أساس العلاقات والأدوار التي يؤدّيها. كما أن المسؤولية الأخلاقية لا تقتصر على السلوكيات الخارجية فحسب، وإنما تنطوي على المعتقدات والسمات والنوايا، وأنَّ الإنسان يتحمّل المسؤولية الإيجابية والمسؤولية السلبية تجاه الفعل. وأخيراً، اتّضح أنَّ ترك الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر له عواقب وخيمة فردياً واجتماعياً، تمهّد الطريق لانتشار الفساد العام.

الكلمات المفتاحية

الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، أخلاق الإرشاد، المسؤولية، تحمّل المسؤولية.

۱۱۳

مسئولیت در قبال دیگران مبتنی بر تحلیل اخلاقی «امر به معروف و نهی از منکر»

مسئولیت در قبال دیگران مبتنی بر تحلیل اخلاقی «امر به معروف و نهی از منکر» در قرآن و حدیث*

محمدامین خوانساری^۱

۱- استادیار پژوهشگاه قرآن و حدیث قم، ایران.
 khansari.m@riqh.ac.ir.

چکیده

«امر به معروف و نهی از منکر» از جمله اصول اساسی در اسلام است که به معنای دعوت دیگران به خیر و امر پسندیده و بازداشتن آن‌ها از شر و امر ناپسند است. مسئله اصلی این پژوهش آن است که آیا می‌توان براساس آموزه‌های قرآن و حدیث، قرائتی اخلاقی ارائه داد که در آن، امر به معروف و نهی از منکر از منظر «اخلاق مسئولانه» و به عنوان «مسئولیت در قبال دیگران» مبتنی بر نقش‌ها، تعلق‌ها و شایستگی‌های انسانی، تبیین شود. در این پژوهش با روش توصیفی تحلیلی و منابع کتابخانه‌ای با تأکید بر قرآن کریم و احادیث اهل بیت (علیهم‌السلام)، این اصل در قرآن و حدیث بررسی شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهند در اخلاق مبتنی بر قرآن و حدیث، ضمن تأکید بر مسئولیت عام همه افراد،

* **استناد به این مقاله:** خوانساری، محمدامین (۱۴۰۵). مسئولیت در قبال دیگران مبتنی بر تحلیل اخلاقی «امر به معروف و نهی از منکر» در قرآن و حدیث، *مطالعات اخلاق کاربردی*، ۸۴ (۲)، صص ۱۰۹-۱۳۷.

<https://doi.org/1022081/jf.2026.72116.2059>.

□ نوع مقاله: پژوهشی؛ ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

□ تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۳۰ □ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۱۰/۱۰ □ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۲۷ □ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۴/۱۰

© ۲۰۲۶ «نویسندگان، دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند».

اولویت‌بندی اخلاقی وجود دارد. انسان هم از حیث «مسئولیت عام» در قبال تمامی افراد و خیر و شر جامعه مسئول است و هم براساس نسبت‌ها یا نقش‌هایی که بر عهده دارد، «مسئولیت ویژه» دارد که بازتابنده مراتب و اولویت‌های اخلاقی است. مسئولیت اخلاقی صرفاً ناظر به رفتارهای بیرونی نیست، بلکه باورها، ملکات و نیت‌ها را نیز در بر می‌گیرد. انسان هم مسئولیت ایجابی درباره فعل و انجام عمل و هم مسئولیت سلبی دارد. ترک امر به معروف و نهی از منکر، پیامدهای فردی و اجتماعی گسترده‌ای دارد و می‌تواند زمینه‌ساز فساد همگانی شود.

کلیدواژه‌ها

اخلاق اسلامی، امر به معروف و نهی از منکر، اخلاق ارشاد، مسئولیت، مسئولیت‌پذیری.

مقدمه

امر به معروف و نهی از منکر را می‌توان مهم‌ترین مسئولیت اخلاقی و اجتماعی در اسلام دانست که برای ترویج و اشاعه خیر و جلوگیری از شر، محل توجه است و نقش آفرینی گسترده‌ی اتحاد جامعه را طلب می‌کند. انسان به‌عنوان موجودی اجتماعی، سرنوشتش با جامعه و دیگر انسان‌ها گره خورده است. همان‌گونه که سود و زیان اعمال انسان به خودش باز می‌گردد، سود و زیان اعمال دیگر انسان‌ها نیز وی را متأثر خواهد کرد؛ بنابراین، انسان طبق اصل امر به معروف و نهی از منکر، همان‌گونه که در قبال اعمال و رفتار خود مسئولیت دارد، در برابر عملکرد افراد جامعه نیز مسئول است. اگر جلوگیری از گسترش خیر و مصلحت جامعه انجام شود یا فساد و منکری در جامعه شیوع یابد، آثار نامطلوب آن دامن گیر همه افراد خواهد شد و حتی مؤمنان و پارسایان نیز از شعله آن در امان نخواهند ماند. به همین دلیل، در اخلاق اسلامی، رهنمون به اخلاق مسئولانه شده‌ایم که بر پایه آن انسان‌ها مسئولیت‌پذیر و سرپرست یکدیگرند و اگر در این زمینه، کوتاهی کنند، باید پاسخ‌گو باشند.

این پژوهش به دنبال ارائه تبیین و رهیافت اخلاق مسئولانه از این مفهوم در قرآن و حدیث است. به تعبیر دیگر، پرسش اصلی این است که از منظر قرآن و حدیث، آیا می‌توان قرائت و رهیافتی ارائه کرد که مبتنی بر آن، امر به معروف و نهی از منکر به مثابه اصلی برای مسئولیت‌پذیری و مسئولیت اخلاقی در قبال دیگران باشد. در این صورت، چه ویژگی‌ها، مسائل و دلایلی مطرح می‌شوند. بررسی‌های قرآنی و روایی نشان می‌دهند مسئله مسئولیت ویژه در خصوص امر به معروف و نهی از منکر است؛ مسئولیت ویژه‌ای که براساس گزاره‌های قرآنی و حدیثی در خصوص امر به معروف و نهی از منکر به آن تأکید شده است. پرسش اصلی این است که آیا می‌توان براساس آموزه‌های قرآنی و روایی، قرائتی اخلاقی ارائه کرد که در آن، امر به معروف و نهی از منکر، ناظر به سطوح و مراتب متفاوتی از مسئولیت اخلاقی و مسئولیت‌های ویژه بر پایه نقش‌ها، تعلق‌ها و شایستگی‌های انسانی باشد.

این پژوهش، به بررسی کلامی و فقهی تفصیلی احکام امر به معروف و نهی از منکر پرداخته است، مگر در حدی که برای تبیین اخلاقی موضوع ضرورت داشته است. پژوهش‌های بسیاری در «امر به معروف و نهی از منکر» احتمالاً ناظر به تبیین فقهی و کلامی یا کارکردهای اجتماعی این فریضه بوده‌اند، اما کمتر پژوهشی به تحلیل آن از منظر اخلاق به خصوص اخلاق مسئولانه پرداخته است و تاکنون به صورت منسجم و روشمند با رویکرد «مسئولیت ویژه» از متون قرآن و حدیث در ارتباط با امر به معروف و نهی از منکر استخراج و تحلیلی انجام نشده است.

هدف این پژوهش، تبیین اخلاقی اصل امر به معروف و نهی از منکر از دریچه «مسئولیت ویژه» براساس قرآن و حدیث است. اتخاذ این رویکرد می‌کوشد که فهم و اجرای این فریضه را به صورتی اخلاقی هموار کند. این پژوهش نشان خواهد داد که امر به معروف و نهی از منکر صرفاً تکلیفی همسان برای همه افراد نیست، بلکه براساس نقش‌ها، تعلق‌ها و شایستگی‌ها، مراتب متفاوتی می‌یابد. چنین قرائتی، زمینه‌ای برای بازتعریف این فریضه در چهارچوب اخلاق مسئولانه و خیرخواهانه فراهم خواهد آورد.

روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی تحلیلی است. داده‌های پژوهش به شیوه کتابخانه‌ای و از طریق گردآوری آیات قرآن کریم و احادیث معتبر انجام شده است. در مرحله اجرا، ابتدا گزاره‌های قرآنی و روایی مرتبط با «امر به معروف و نهی از منکر» با «مسئولیت» استخراج و دسته‌بندی و سپس تحلیل اخلاقی شدند. در نهایت، با تحلیل اخلاقی این گزاره‌ها، مسئولیت ویژه و نظام اولویت‌بندی مسئولیت‌ها در اخلاق اسلامی صورت‌بندی شد.

قلمرو پژوهش، حوزه اخلاق اسلامی نقلی است و در حوزه اخلاق هنجاری قرار گرفته و به تبیین مراتب و مصادیق مسئولیت اخلاقی در امر به معروف و نهی از منکر می‌پردازد. هرچند نتایج آن قابلیت کاربردی در حوزه اخلاق کاربردی را دارند، اما تمرکز اصلی پژوهش بر صورت‌بندی هنجاری مفهوم مسئولیت ویژه در اخلاق اسلامی است.

در ادامه، پس از تبیین مفهومی و اصطلاحی، شرایط مسئولیت امر به معروف و نهی از منکر، بیان می‌شود.

بخش دوم به تبیین مسئولیت ایجابی و سلبی و پیامدهای فعل و ترک این فریضه می‌پردازد. در بخش سوم، مفهوم «مسئولیت ویژه» و مبانی اخلاقی آن تبیین می‌شود. بخش چهارم به تحلیل مصادیق مسئولیت‌های ویژه براساس نقش‌ها، ایمان، ولایت، خویشاوندی و موقعیت‌های اجتماعی اختصاص دارد. در پایان، نتایج پژوهش و دلالت‌های اخلاقی آن جمع‌بندی و ارائه می‌شوند.

تبیین مفهومی و اصطلاحی

امر به معروف و نهی از منکر: به معنای ترغیب و دعوت به انجام آنچه مطلوب و پسندیده است و بازداشتن از آنچه مبعوض و ناپسند است. از منظر لغوی، معروف و منکر، به عملی گفته می‌شود که نیکویی‌اش از راه عقل یا شرع، شناخته شده باشد و منکر به کاری گفته می‌شود که نیکویی‌اش به واسطه عقل یا شرع، انکار شده باشد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۳۳۱). در تفاسیر و کتب حدیث، تعریف‌های مختلفی از معروف و منکر آمده است که براساس آن‌ها می‌توان گفت که مراد از «معروف» و «منکر»، چیزی است که از نظر عقل یا شرع، شایسته یا ناشایسته باشد (نک: طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۸۰۷؛ طیب، ۱۳۷۸، ج ۳، ص ۳۰۷؛ محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۹، ج ۷، ص ۲۹۸).

نکته‌ای که در اینجا به دست می‌آید، این است که مسئولیت به لحاظ میزان شایستگی که معروف دارد و موجب گسترش خیر می‌شود و نیز به میزان ناشایستگی که منکر دارد و موجب گسترش شر می‌شود، شدت و ضعف پیدا می‌کند؛ بنابراین، می‌توان گفت که مصادیق معروف و منکر، صرفاً امور عبادی، مناسکی و شرعی نیستند، بلکه دایره وسیعی از جمله امور اجتماعی و اخلاقی دارند که شامل امور شایست و ناشایست از منظر عقل و دین می‌شود.

مسئولیت: از ریشه «سأل» است که به معانی متعددی مانند طلب، بازخواستن، پرسیدن از چیزی و... اشاره دارد (نک: ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۱، ص ۳۱۸؛ بستانی، ۱۳۷۵، ص ۴۷۲). مسئولیت به عنوان یک حکم اخلاقی، حداقل سه معنا و کاربرد دارد: الف) گاهی مسئولیت به معنای «فضیلت اخلاقی» است، مثلاً فردی مسئولیت پذیر است که ویژگی‌ها و فضایی را در خودش پرورش داده است و به مسئولیت‌هایش عمل می‌کند؛ ب) گاهی مسئولیت به «پاسخ‌گویی»، «شایستگی» و «سرزنش یا ستایش» عامل اخلاقی (با مفروض گرفتن شرایط عمل) اشاره دارد؛ ج) در مواردی نیز مسئولیت اشاره به چیزی دارد که هنوز انجام نشده و باید انجام شود؛ بنابراین، مسئولیت به معنای «وظیفه»، «تعهد» و حکم هنجاری درباره «الزام» است (فرانکنا، ۱۳۸۹، صص ۱۵۶-۱۵۹).

اخلاق مسئولانه: اخلاقی که یا به فضیلت مسئولیت‌پذیری در فرد یا به پاسخ‌گویی و شایستگی فرد اشاره دارد که مبتنی بر آن سرزنش و ستایش می‌شود یا به تعهد و وظیفه فرد در قبال مسائل پیش‌رو اشاره دارد. مسئولیت در امر به معروف و نهی از منکر منحصر در یکی از این موارد سه‌گانه نیست، بلکه به نظر می‌رسد که در موارد بسیاری ناظر به وظیفه و تعهد عامل باشد، اما در مواردی هم این ناظر به شخصیت فضیلت‌مند یا ناظر به شایستگی‌هایش و پاسخ‌گویی در قبال آنهاست. اخلاق مسئولانه، به اخلاقی اشاره می‌کند که مفهوم بنیادین در آن مسئولیت است. در متون دینی به این اخلاق اشاره شده است. در روایتی معروف از رسول خدا ﷺ، چنین آمده است: «كُلُّكُمْ رَاعٍ وَ كَلَّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۲، ص ۳۸).

این حدیث شریف، اشاره به مسئولیت همگانی در این باره دارد که همه انسان‌ها در قبال یکدیگر مسئولیت دارند. امر به معروف و نهی از منکر، از جمله اصول اساسی است که مبتنی بر آن می‌توان ترسیمی از اخلاق مسئولانه داشت.

در حدیثی دیگر از امیرالمؤمنین (علیه السلام)، قوام شریعت به امر به معروف و نهی از منکر و برپاداشتن حدود [الهی] است. هر مسلمانی وظیفه دارد که برای قوام شریعت و اقامه حدود الهی،

امر به معروف و نهی از منکر کند: «قَوَامُ الشَّرِيعَةِ الْأَمْرُ بِالْمَعْرُوفِ، وَالنَّهْيُ عَنِ الْمُنْكَرِ، وَإِقَامَةُ الْحُدُودِ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۵۰۴)؛ بنابراین، مسئولیت اخلاقی و دینی اقتضا می‌کند که به اخلاق مسئولانه مبتنی بر امر به معروف و نهی از منکر پرداخته شود.

مسئولیت اخلاقی: ناظر به تعهد و تکلیف انسان نسبت به خود و دیگران است و همراه با امکان ستایش یا سرزنش یا تحسین و تقبیح اخلاقی تحلیل می‌شود. در این مقاله، مسئولیت اخلاقی امری چندساحتی تلقی شده است که هم می‌تواند ناظر به شخصیت اخلاقی فاعل و به صورت فضیلت محور (مسئولیت‌پذیری به عنوان یک خصلت اخلاقی) و هم ناظر به وظایف و تعهدات فاعل و به صورت وظیفه محور تبیین شود. برخلاف مسئولیت عام که همه انسان‌ها به طور برابر در آن سهیم‌اند، مسئولیت ویژه به نوعی از مسئولیت اخلاقی اطلاق می‌شود که به دلیل نقش، نسبت، تعلق یا شایستگی خاص، بر عهده برخی افراد بیش از دیگران قرار می‌گیرد. مسئولیت ویژه مبتنی بر تفاوت‌های عاملان است؛ تفاوت‌هایی مانند نقش‌های اجتماعی، ایمان و تعهد دینی، خویشاوندی یا موقعیت‌های خاص اجتماعی.

شروط مسئولیت امر به معروف و نهی از منکر

امر به معروف در گزاره‌های دینی، برترین و با فضیلت‌ترین اعمال شمرده شده است «الْأَمْرُ بِالْمَعْرُوفِ أَفْضَلُ أَعْمَالِ الْخَلْقِ» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۹، ج ۷، ص ۳۲۳)، اما شروطی در این زمینه وجود دارد که تا محقق نشده باشند، اساساً مسئولیتی در این زمینه وجود ندارد. منظور از شروط مسئولیت، شروطی است که عامل مسئول باید آن‌ها را دارا باشد و اگر این شروط را نداشته باشد، به لحاظ اخلاقی مسئولیتی ندارد. به عبارت دیگر، مراد شروطی است که عامل امر خاصی تحت آن شرایط، مسئول قلمداد می‌شود؛ یعنی شرایطی که تحت آن، عاملی برای چیز خاصی مسئول است، مثلاً عامل فقط در صورتی ممکن است مسئول عملی که انجام داده است، باشد که آن عمل را آگاهانه انجام داده باشد؛ به گونه‌ای که در موقعیت‌های دیگر نیز این آگاهی را داشته باشد.

در حوزه اخلاق، عامل اخلاقی حداقل باید اختیار و اراده، آگاهی و علم، قدرت و توانایی داشته باشد. اختیار از مهم‌ترین شرایط برای مسئولیت اخلاقی است؛ به گونه‌ای که شاید بتوان شرایط دیگر را به شرط اختیار بازگرداند. اختیار، کاربردها و معانی مختلفی دارد و نفی هرگونه جبر، اکراه و اضطرار را می‌کند. همچنین فرد باید آگاه به تعهدات و مسئولیت‌هایش باشد و متعلق مسئولیت‌هایش را بشناسد؛ بنابراین، فردی که جهل و غفلت به مسئولیت داشته یا امکان تحصیل آگاهی را نداشته باشد، مسئولیتی ندارد و نمی‌توان وی را بازخواست کرد. شرط دیگر، قدرت و توانایی است. فرد هنگامی مسئول دانسته می‌شود که توانایی و قدرت بر انجام مسئولیت یا ترک فعل را داشته باشد. فردی که توانایی انجام کاری را ندارد، نمی‌توان مذمت کرد یا فردی را که امکان و استعداد تحصیل توانایی برای کاری در آینده نداشته باشد، نمی‌توان مسئول دانست (نک: مصباح یزدی، ۱۳۸۴، صص ۱۵۸-۱۷۴).

درباره امر به معروف و نهی از منکر نیز چنین شرایطی وجود دارد. کسی که اختیار یا قدرت نداشته باشد، مسئولیتی ندارد. بر فرض وجود چنین شرایطی است که اگر محقق باشند، دیگر شرایطی که در کتب فقهی و اخلاقی گفته شده است، می‌تواند محل بحث باشد.

اقتضای مسئولیت دینی، اجتماعی و اخلاقی این است که همه افراد، مسئولیت امر به معروف و نهی از منکر در قبال دیگران را انجام دهند. این افراد باید شرایطی داشته باشند که آن‌ها را واجد شرایط تکلیف یا مسئولیت کند؛ از جمله این شرایط این است که عامل اخلاقی باید علم داشته باشد که عمل یا فعل بر آن شخص واجب یا حرام است. همچنین در مسئولیتش باید احتمال فایده و اثری ببیند. اگر فایده و نتیجه‌ای مترتب بر عمل نباشد، وجوب و الزامی هم نیست. همچنین مسئولیت وی، متضمن مفسده و ضرری به خود عامل مسئول نباشد. پس اگر در امر به معروفی یا نهی از منکری مظنه ضرری به خود یا به یکی از مسلمانان باشد، وجوب آن قطع خواهد شد. همچنین در دیگری نباید آثار پشیمانی از

عملش باشد، در صورت پشیمانی یا توبه دیگری، مسئولیت هم منتفی است (نراقی، ۱۳۷۸، صص ۵۰۷-۵۱۹).

در روایات دینی تصریح شده است که عامل در امر و نهی خود، طریق مدارا پیش گیرد؛ به عدالت رفتار کند و به آنچه امر و نهی می‌کند، دانا باشد: «رسول الله ﷺ: لا يَأْمُرُ بِالْمَعْرُوفِ وَلَا يَنْهَى عَنِ الْمُنْكَرِ إِلَّا مَنْ كَانَ فِيهِ ثَلَاثُ خِصَالٍ: رَفِيقٌ بِمَا يَأْمُرُ بِهِ رَفِيقٌ فِيْمَا يَنْهَى عَنْهُ، عَدْلٌ فِيْمَا يَأْمُرُ بِهِ عَدْلٌ فِيْمَا يَنْهَى عَنْهُ، عَالِمٌ بِمَا يَأْمُرُ بِهِ عَالِمٌ بِمَا يَنْهَى عَنْهُ» (محمّدی ری شهری، ۱۳۸۶، ج ۱۱، ص ۴۸۶).

۱۲۱

مسئولیت در قبال دیگران مبتنی بر تعلیل اخلاقی «امر به معروف و نهی از منکر» در قرآن و حدیث

نکته مهم آن است که باید بین «ضرر و مفسده‌ای که موجب سقوط مسئولیت می‌شود» و «مشقت و آزار متعارفی که در مسیر انجام مسئولیت پدید می‌آید»، تفکیک قائل شد. آنچه در منابع فقهی و اخلاقی به عنوان مانع وجوب امر به معروف و نهی از منکر مطرح شده، ناظر به ضررهای جدی و مفسده‌آمیز است، نه هرگونه سختی و رنج. از این رو، مشقت‌ها و آزارهایی که به طور طبیعی در مسیر انجام این فریضه پدید می‌آیند، اصل مسئولیت را نفی نمی‌کنند، بلکه اقتضای صبر و استقامت اخلاقی فاعل را آشکار می‌کنند. از همین منظر است که در روایات دینی، بر صبر در برابر مشقت‌های امر به معروف و نهی از منکر تأکید شده است: «عَلَى الْإِسْلَامِ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: «وَأُصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ مِنَ الْمَشَقَّةِ وَالْأَذَى فِي الْأَمْرِ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّهْيِ عَنِ الْمُنْكَرِ» (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۸، ص ۵۰۰).

در راه امر به معروف و نهی از منکر، مصائب و مشکلاتی به انسان می‌رسد که نباید مانع فعل شود و فاعل باید صبر پیشه کند. این شروط، به معنای مقیدشدن امر و نهی به این شرائط نیست، بلکه بیشتر اشتراط اخلاقی دارند و در تأثیر بخشی امر و نهی بر مخاطب، لازم است که امر و ناهی خود پایبند به آن امر باشد.

در مجموع می‌توان گفت که تحقق مسئولیت امر به معروف و نهی از منکر، منوط به فراهم بودن شرایطی است. علم به معروف و منکر، احتمال تأثیر گذاری، نبودن مفسده و ضرر درخور توجه و منتفی بودن موضوع در صورت توبه یا پشیمانی فاعل منکر، از جمله

شرایطی هستند که حدود این مسئولیت را مشخص می‌کنند. افزون بر این، روایات دینی بر لزوم رعایت مدارا، عدالت و آگاهی در امر و نهی تأکید دارند و نشان می‌دهند که این فریضه واجد اقتضائات اخلاقی و روشی خاص است. انجام امر به معروف و نهی از منکر ممکن است با سختی‌ها و آزارهایی همراه باشد و صبر و استقامت فاعل را بطلبد، اما این دشواری‌ها اصل مسئولیت را نفی نمی‌کند. باین حال، باید توجه داشت که این شروط به معنای تحدید و تعطیل این فریضه نیست.

مسئولیت ایجابی (فعل)، مسئولیت سلبی (ترک فعل)

انسان، براساس امر به معروف و نهی از منکر، مسئولیت امر به معروف را در کنار مسئولیت نهی از منکر دارد. وقتی عامل اخلاقی به عمل اخلاقی تعهد دارد، هم مسئولیت ایجابی به فعل یا انجام دادن عمل و هم مسئولیت سلبی دارد. انسان همان گونه که باید دعوت به خیر کند، باید امور ناشایست را نیز ترک کند. مسئولیت سلبی در اینجا به معنای عام است که شامل ترک فعل خیر، پرهیز از انجام امور ناشایست و ترک فریضه امر به معروف است.

براساس گزاره‌های دینی، امر به معروف و نهی از منکر، مصلحت اجتماعی دارد. در نهج البلاغه، به صراحت آمده است که از جمله علل تشریع اصل امر به معروف، «مصلحت همگان» است: «امیر المؤمنین (علیه السلام): وَالْأَمْرُ بِالْمَعْرُوفِ مَصْلَحَةٌ لِلْعَوَامِّ» (نهج البلاغه، حکمت ۲۵۲).

اگر همه مردم بر این خیررسانی و تعاون بر نیکوکاری باشند، «خیر جمعی» افزایش می‌یابد و همیشه در رفاه و برکت و خوبی هستند، اما در صورتی که چنین نکنند، به طور دسته جمعی از برکت و رفاه، بهره مند نخواهند شد و یاریگری نخواهند داشت. براساس روایات، مردم تا زمانی که امر به معروف و نهی از منکر کنند و با یکدیگر به نیکوکاری و پرهیزکاری رفتار نمایند، پیوسته در خوبی هستند و هرگاه چنین نکنند، برکت از آنها گرفته می‌شود و گروهی از آنها، بر دیگران مسلط گردانیده می‌شوند و دیگر در زمین و

آسمان، یاوری نخواهند داشت: «رسول الله ﷺ: لَا يَزَالُ النَّاسُ بِخَيْرٍ مَا أَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ، وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى، فَإِذَا لَمْ يَفْعَلُوا ذَلِكَ نُزِعَتْ مِنْهُمُ الْبَرَكَاتُ، وَسُلِّطَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ، وَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ نَاصِرٌ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ» (محمّدی ری شهری، ۱۳۹۱، ج ۱۲، ص ۲۸۷).

ترک این مسئولیت، به جز گروه اندکی، موجب ضرر همگانی و فساد اجتماعی می شود و در آیات قرآن کریم، تصریح به این مهم شده است: ﴿فَلَوْ لَا كَانَ مِنَ الْقُرُونِ مِنْ قَبْلِكُمْ أُولُوا بَقِيَّةٍ يَنْهَوْنَ عَنِ الْفَسَادِ فِي الْأَرْضِ إِلَّا قَلِيلًا مِمَّنْ أَنْجَيْنَا مِنْهُمْ وَاتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مَا أُتْرِفُوا فِيهِ وَكَانُوا مُجْرِمِينَ﴾ (هود، ۱۱۶).

در این منظر، همگان، گرفتار فساد و ظلم خواهند شد؛ زیرا انسان در دنیای رابطه‌هاست که همه به یکدیگر مربوط‌اند و فساد و ظلم یکی به دیگران سرایت می کند. صرفاً فرد عامل و فاسدی که ترک معروف و مرتکب منکرات می شود، از بین نمی رود، بلکه همه افراد جامعه از جمله کسانی که از فساد دیگری جلوگیری نکنند، هم مبتلا می شوند؛ بنابراین، ترک مسئولیت، دامن گیر همه افراد جامعه خواهد شد (نک: محمدی ری شهری، ۱۳۸۶، ج ۱۱، صص ۴۷۶-۴۸۰). در روایاتی نیز بر آثار و نتایج فعل و ترک (امر به معروف و نهی از منکر) تأکید شده است:

«رسول الله ﷺ: لَا يَزَالُ النَّاسُ بِخَيْرٍ مَا أَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ، فَإِذَا لَمْ يَفْعَلُوا ذَلِكَ نُزِعَتْ مِنْهُمُ الْبَرَكَاتُ، وَسُلِّطَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ، وَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ نَاصِرٌ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ» (طبرسی، ۱۳۷۹، ص ۵۱).

«امام علی علیه السلام: إِنَّ اللَّهَ شَبَّاهُ لَمْ يَلْعَنِ الْقَرْنَ الْمَاضِيَ بَيْنَ أَيْدِيكُمْ إِلَّا لِيُتْرَكِهِمُ الْأَمْرُ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّهْيِ عَنِ الْمُنْكَرِ، فَلَعَنَ اللَّهُ الشُّفَهَاءَ لِرُكُوبِ الْمَعَاصِي، وَالْحُلَمَاءَ لِتَرْكِ النَّهْيِ» (نهج البلاغة، خطبه ۱۹۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۳۴، ص ۲۲۳).

مرحوم نراقی، بحثی را در تحلیل صفت «کوتاهی و مسامحه کردن در امر به معروف و نهی از منکر» در معراج السعادة آورده است. ایشان دلیل کوتاهی و مسامحه را مهلکات و

رذایل اخلاقی و اموری از قبیل ضعف نفس و طمع مالی دانسته است که آسیب و ضرر آن، عام و دامن گیر همگان است و فساد آن تام و گسترده است. ترک این مسئولیت، منجر به فساد امور مردم و گرفتاری آن‌ها در امور بیهوده است و به گسترده‌گی ضلالت و نادانی منجر می‌شود (نراقی، ۱۳۷۸، صص ۵۰۷-۵۱۹).

انسان در دو گانه فعل و ترک امر به معروف و نهی از منکر، مسئولیت دارد. این گونه نیست که اگر آن را انجام دهد، به فواید و مصالحی دست پیدا کند، بلکه اگر آن را ترک کند، پیامدها و مضرات بسیاری برایش ایجاد خواهد شد. انسان در هر دو صورت مسئول است و بازخواست شده و باید پاسخ گو باشد.

گستره مسئولیت اخلاقی: فراتر از عمل و کنش

گستره مسئولیت صرفاً به مرحله کنش بیرونی محدود نمی‌شود، بلکه در سطوح عمیق‌تری همچون باور، نیت و ملکات نفسانی نیز جریان دارد. بسیاری از داوری‌های اخلاقی، نه فقط براساس فعل انجام‌شده، بلکه بر پایه انگیزه‌ها، رضایت‌ها و باورهای صورت می‌گیرند که زمینه‌ساز رفتار انسان هستند. از این منظر، هر آنچه به حوزه افکار، تصورات، تأملات اختیاری و گرایش‌های درونی انسان مربوط می‌شود، می‌تواند متعلق مسئولیت اخلاقی قرار گیرد. به عبارت دیگر، مسئولیت صرفاً در مرحله کنش نیست و گاهی در مرحله باور و نیت هم است. هر آنچه مربوط به قضایا، گزاره‌ها، فرضیه‌ها و نظریه‌هاست که بیان‌گر افکار، تأملات و تصورات اختیاری انسان است، متعلق مسئولیت قرار می‌گیرد.

در سال‌های اخیر در فلسفه اخلاق از «اخلاق باور» سخن گفته شده است؛ رویکردی که می‌کوشد مسئولیت اخلاقی انسان را به باور کردن یا نپذیرفتن گزاره‌ها و داوری‌ها بررسی کند. اخلاق باور در همین سطح از مسئولیت مطرح می‌شود.

در اخلاق باور به این پرسش اساسی پرداخته شده که انسان‌ها از لحاظ اخلاقی چه وظایفی در قبال «باور کردن» چیزی دارند و مسئولیت‌های آنان چیست؟ این مسئله

نخستین بار به صورت منسجم در مقاله «اخلاق باور» توسط ویلیام کلیفورد^۱ مطرح و پس از آن، به یکی از مباحث مهم اخلاق هنجاری تبدیل شد. طرح این بحث، امکان بازخوانی مسئولیت در امر به معروف و نهی از منکر را نیز فراهم می‌کند؛ چراکه این فریضه، نه تنها با رفتار بیرونی، بلکه با باور، نیت و رضایت درونی افراد پیوندی وثیق دارد. کلیفورد در سال ۱۸۷۷ میلادی در مقاله‌ای با عنوان «اخلاق باور» به مباحث اخلاقی درباره باور پرداخت (نک: کلیفورد، ۱۳۸۷، صص ۶۶-۶۸).

در مسئولیت دینی نیز رفتار و ملکات، موضوع مسئولیت قرار گرفته‌اند. آیات و روایات بسیاری در توجه به ملکات و نیات در کنار حواس و رفتارهای ظاهری انسان در مسئولیت‌های دینی وجود دارد.

به طور مثال در سوره شریفه اسراء، قلب یا عقل را در کنار گوش و چشم، مسئول و محل پرسش دانسته است: ﴿إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا﴾ (اسراء، ۳۶).

در این آیه شریفه، حواس ظاهری مانند چشم و گوش در کنار اموری مانند قلب و عقل، محل پرسش و مؤاخذه از انسان در اموری هستند که انسان بدون علم و آگاهی در پی آنها می‌رود.

افزون بر این، در ادامه آیات سوره مبارکه اسراء، خداوند متعال روی سخن به پیامبر ﷺ کرده و می‌فرماید: ﴿قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ﴾ (اسراء، ۸۴).

در برخی گزاره‌های دینی تأکید شده است که انسان نباید حتی به کردار باطل دیگران رضایت داشته باشد. براین اساس، فردی که مرتکب عملی می‌شود، نه تنها از لحاظ انجام فعل، بلکه از حیث رضایت به آن نیز مستحق است: «الإمام علی علیه السلام: الرّاضی بفعل قوم کالدّاخل فیهم، وعلی کلّ داخل فی باطل إثمَان: إثمُ العَمَلِ به، وإثمُ الرّضا (نهج البلاغة: الحکمة ۱۵۴).

1. William King don Clifford.

شاید این اشکال پدید آید که اموری مانند باور یا نیت، متعلق مسئولیت اخلاقی قرار نمی‌گیرند. صرف اینکه انسان به کردار ناشایست دیگری راضی باشد، دلیلی ندارد که انسان مقصر و مسئول شناخته شود؛ بنابراین، انسان می‌تواند دیگری را امر به معروف و نهی از منکر نکند و در عین حال مسئولیتش را ترک نکرده باشد و داخل در منکر و فساد دیگران نشده باشد. پاسخ این است که «نیت همان آهنگ و عزم بر کار و واسطه بین علم و عمل است؛ زیرا تا انسان چیزی را نشناسد، نمی‌تواند آن را قصد کند و نیز بعد از قصد کردن است که فعل از انسان صادر می‌شود؛ بنابراین، نیت باید عمل را در پی خود داشته باشد و نیت بدون عمل، معنایی ندارد» (مدرسی، ۱۳۷۹، ص ۲۳۰).

در آیه ۱۲ سوره شریفه حجرات، مؤمنان از بسیاری گمان‌ها پرهیز داده شده‌اند؛ زیرا برخی از گمان‌ها گناه هستند: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ﴾ (حجرات، ۱۲). اینکه می‌فرماید بعضی از ظن‌ها گناه است، منظور ظن سوء است که فرد براساس آن عمل کند و پیامدهایی به همراه داشته باشد و ترتیب اثر بدهد؛ زیرا ظن به تنهایی گناه نیست و در آن اختیاری نیست، مگر اینکه مقدمات به اختیار فرد باشد (طباطبایی، ج ۱۸، ص ۳۲۳). مثل اینکه نزد فرد از کسی بدگویی کنند و فرد دچار سوءظن به او شود و این سوءظن را بپذیرد و در مقام ترتیب اثر دادن بر آمده، به او توهین کند. در اینجا مسئولیت اخلاقی، گریبان‌گیر فرد است.

مسئولیت، بسیار گسترده تصویر شده است و باید رفتار، ملکات و باورهای انسان را مسئول دانست. در منظر قرآنی و روایی، چون رفتارها ریشه در ملکات، نیات و انگیزه‌ها دارند، پس انسان باید از امور زشت و اعمال نابجا پرهیز کند تا انگیزه‌ها تصحیح شده، ملکه فرد استوار و در نتیجه، رفتارهایش مسئولانه شود.

برآیند این بحث نشان می‌دهد که مسئولیت اخلاقی در منظومه دینی و اخلاقی اسلام، صرفاً ناظر به رفتارهای ظاهری انسان نیست؛ بلکه باورها، نیت‌ها و ملکات درونی نیز در قلمرو مؤاخذه و مسئولیت قرار می‌گیرند. در این چهارچوب، نمی‌توان امر به معروف و نهی

از منکر را صرفاً به کنش عملی تقلیل داد و از مسئولیت‌های پیشینی در سطح باور، نیت و جهت‌گیری درونی غفلت کرد. چون رفتارهای انسانی ریشه در ملکات، انگیزه‌ها و باورها دارند، اصلاح رفتار بدون توجه به این سطوح بنیادین ممکن نخواهد بود؛ بنابراین، درک اخلاقی مسئولیت اقتضا می‌کند که انسان نه تنها از ارتکاب منکر پرهیزد، بلکه از رضایت به آن، تثبیت باورهای ناصواب و شکل‌گیری ملکات فاسد نیز دوری کند؛ امری که زمینه‌ساز تحقق مسئولانه و اثربخش امر به معروف و نهی از منکر در سطح فردی و اجتماعی خواهد بود.

مسئولیت ویژه عامل اخلاقی مبتنی بر نسبت و نقش

یکی از ویژگی‌هایی که در برخی مکاتب فلسفه اخلاق بر آن تأکید شده است، «مسئولیت ویژه» است. مسئولیت ویژه، ازجمله ویژگی‌هایی است که فضیلت‌گرایان در مقابل نظریه‌های دیگر بر آن تأکید دارند.

مسئولیت ویژه برخلاف نظریه‌های اخلاقی مانند وظیفه‌گرایی^۱ و فایده‌گرایی^۲ است که تأکید بر بی‌طرفی در مسئولیت اخلاقی دارند. وظیفه‌گرایان مانند کانت تأکید دارند که قانون اخلاقی جهان‌شمول است و هیچ انسانی با انسان دیگر تفاوت ندارد. همچنین فایده‌گرایان هستند که براساس قاعده «بیشترین خیر برای بیشترین افراد» تمایز یا ویژگی خاصی میان افراد تحت تأثیر خیر یا سود نمی‌گذارند؛ اما بنابر مسئولیت ویژه، ویژگی‌های خاصی در روابط شخصی با فامیل و خویشاوندان، در نظر می‌گیرند. افراد براساس نقش‌های خاصی که دارند، مانند نقش والدین، مربی و حاکمیتی، مسئولیت‌های ویژه‌ای را نیز دارند.

فضیلت‌گرایان با تمایز میان فضایل معتقدند که برخی فضایل جانب‌دارانه هستند و برخی چنین نیستند. محبت و دوستی مستلزم رفتار جانب‌دارانه به محبوبان و دوستان است.

1. Deontology.

2. Utilitarianism.

احسان به مردم نیز به طور کلی یک فضیلت است، اما از نوع دیگری فضیلت است. براساس این دیدگاه، یک شرط عام ناظر به برابری نیست، بلکه ناظر به فهم سرشت این فضایل مختلف و چگونگی ارتباط آن‌ها با یکدیگر است (ریچلرز، ۱۳۸۹، ص ۳۰۵). در امر به معروف و نهی از منکر، رویکرد ویژه‌نگری در مسئولیت وجود دارد. بدین معنا که یک فرد، گاه به دلیل ویژگی‌ها یا مسائل یا نقش‌هایی، مسئولیت بیشتری دارد یا اینکه به سبب تعلق و نسبت به گروه خاصی، مسئولیت ویژه‌ای دارد.

۱. مسئولیت ویژه مبتنی بر نقش‌های انسان

در نگاه دینی، انسان به حسب شایستگی‌های ذاتی که دارد، مسئولیت اخلاقی بیشتر و ویژه‌تری در قبال دیگران دارد. مهم‌ترین شایستگی ذاتی انسان، خلافت الهی و امانتی است که عهده‌دار آن است. آیات و روایات متعددی در این زمینه، از جمله آیه خلافت و امانت، آمده است. در این آیه، به خلافت انسان در زمین و گفت‌وگوی خداوند و ملائکه در این باره پرداخته شده است. آیه از اعلام خلافت انسان، سؤال ملائکه از چرایی این خلافت، منشأ آگاهی آنان از ویژگی‌های انسان و هدف خدا از آفرینش انسان سخن می‌گوید: ﴿وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ (بقره، ۳۰).

همچنین براساس آیات سوره مبارکه احزاب، خداوند امانتی در اختیار انسان گذاشته است؛ خدا ابتدا این امانت را به آسمان‌ها و زمین و کوه‌ها عرضه کرد که آن‌ها نپذیرفتند، اما انسان آن را برعهده گرفت: ﴿إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا﴾ (احزاب، ۷۲).

از جمله دلایل مسئولیت‌پذیری انسان این است که انسان «خلیفه خداوند» در زمین است و لازمه آن مسئولیت درباره زمین و زمینیان است. در این منظر، انسان در قبال انسان‌های

دیگر و محیط زیست مسئولیت دارد و نباید موجب ضرر و آسیب به آن‌ها شود. به تعبیر دیگر، نقش خلافت انسان در زمین، اقتضای امر به معروف و نهی از منکر را دارد. انسان‌ها استعداد این مقام را دارند و چه بسیار از انسان‌ها که به سبب پیروی از هوای نفس یا ناشایستگی‌هایی که دارند، به این مقام نمی‌رسند. در مقابل نیز چه بسیار انسان‌هایی که این مقام را کسب می‌کنند.

در روایاتی از رسول اکرم صلی الله علیه و آله رابطه میان امر به معروف و نهی از منکر با خلافت انسان در زمین، چنین تبیین شده است که هر کسی امر به معروف و نهی از منکر کند، او مقام خلافت الهی و خلافت رسول الله را در زمین دارد: «رسول الله صلی الله علیه و آله: مَنْ أَمَرَ بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَى عَنِ الْمُنْكَرِ فَهُوَ خَلِيفَةُ اللَّهِ فِي الْأَرْضِ، وَخَلِيفَةُ رَسُولِهِ» (محمّدی ری شهری، ۱۳۸۶، ج ۱۱، ص ۴۷۰).

افزون بر وجود شایستگی‌های ذاتی برای انسان، شایستگی‌های اکتسابی نیز برای او وجود دارد. شایستگی‌های اکتسابی گسترده است و شامل نقش‌ها، صفات اخلاقی و دینی است که فرد آن‌ها را کسب می‌کند. انسان به هر میزان که آگاهی و قدرت بیشتری داشته باشد، مسئولیت بیشتری در قبال دیگران دارد. در برخی آیات قرآن کریم، امر به معروف و نهی از منکر، وظیفه عالمان و اندیشمندان است که از اعمالی که ذاتاً قبیح هستند، پرهیز دهند: «لَوْلَا يَنْهَاهُمُ الرَّبَّانِيُّونَ وَالْأَحْبَارُ عَنْ قَوْلِهِمُ الْإِثْمَ وَأَكْلِهِمُ السُّحْتَ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ» (مائده، ۶۳).

وظیفه و مسئولیت امر به معروف و نهی از منکر، در مرحله نخست، متوجه آگاهان و عالمان است. آن‌ها باید افزون بر موعظه و دعوت، جلوی مفاسد را بگیرند. شناخت این مفاسد و زشتی آن‌ها دشوار نیست، بلکه کاملاً روشن و آشکار است.

کسانی که امر به خوبی و نهی از بدی می‌کنند، خردمندانی هستند که موجب صلاح در جامعه می‌شوند. اگر آن‌ها در میان مردم نباشند یا به وظایف خود عمل نکنند و مردم را از فساد باز ندارند، فساد در زمین حاکم خواهد شد: «فَلَوْلَا كَانَ مِنَ الْقُرُونِ مِنْ قَبْلِكُمْ أُولُو

بَقِيَّةٌ يَنْهَوْنَ عَنِ الْفَسَادِ فِي الْأَرْضِ إِلَّا قَلِيلًا مِّمَّنْ أَنْجَيْنَا مِنْهُمْ وَاتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مَا أُتْرِفُوا فِيهِ وَكَانُوا مُجْرِمِينَ ﴿١١٦﴾ (هود، ۱۱۶).

در حدیثی از امام حسین (علیه السلام) امر به معروف و نهی از منکر، وظیفه و تعهدی از اولیای الهی است تا رد مظالم شود و مایه قوام فرایض و وظایف اساسی انسان برشمرده شده و «اصل اقامه تمام نیکی‌ها و جلوگیری از شرور» بیان شده است: «الإمامُ الحسینُ (علیه السلام): اعْتَبِرُوا أَيُّهَا النَّاسُ بِمَا وَعَظَ اللَّهُ بِهِ أَوْلِيَاءَهُ... وَقَالَ: «الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ» فَبَدَأَ اللَّهُ بِالْأَمْرِ بِالْمَعْرُوفِ، وَالنَّهْيِ عَنِ الْمُنْكَرِ فَرِيضَةٌ مِنْهُ؛ لِعَلِّمِهِ بِأَنَّهَا إِذَا أُدِّيتِ وَأُقِيمَتِ اسْتَقَامَتِ الْفَرَائِضُ كُلُّهَا هَيْئُهَا وَصَعْبُهَا، وَذَلِكَ أَنَّ الْأَمْرَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّهْيَ عَنِ الْمُنْكَرِ دُعَاءٌ إِلَى الْإِسْلَامِ مَعَ رَدِّ الْمَظَالِمِ وَمُخَالَفَةِ الظَّالِمِ، وَقِسْمَةٌ الْقِيَّ وَالْعَنَائِمِ، وَأَخَذِ الصَّدَقَاتِ مِنْ مَوَاضِعِهَا، وَوَضْعِهَا فِي حَقِّهَا» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۲۳۷).

بین امر الهی و مسئولیت امر به معروف و نهی از منکر، هم‌بستگی وجود دارد. انسان‌های مؤمن و دین‌دار، وظیفه خاص و ویژه‌ای دارند که به سبب اقامه خیر و نیکی، در جامعه فعال باشند و یکدیگر را دعوت به خیر کرده و از ناشایست پرهیز دهند.

از منظر گزاره‌های دینی، مسئولیت امر به معروف و نهی از منکر، مسئولیتی فردی و شخصی نیست، بلکه اولویت اساسی در آن، مسئولیت جمعی و اجتماعی است. بالاترین مرتبه امر به معروف و نهی از منکر، هنگامی است که به عنوان یک مسئولیت اجتماعی و در قبال حاکم جائر باشد:

«رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: أَفْضَلُ الْجِهَادِ كَلِمَةُ عَدَلٍ عِنْدَ إِمَامٍ جَائِرٍ، أَفْضَلُ الْجِهَادِ كَلِمَةُ حُكْمٍ عِنْدَ إِمَامٍ جَائِرٍ» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۹، ج ۷، ص ۳۲۹).

«امام علی (علیه السلام): إِنَّ الْأَمْرَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّهْيَ عَنِ الْمُنْكَرِ لَا يَقْرَبَانِ مِنْ أَجْلِ وَلَا يَنْقُصَانِ مِنْ رِزْقٍ، لَكِنْ يَضَاعِفَانِ الثَّوَابَ وَيَعْظِمَانِ الْأَجْرَ، وَأَفْضَلُ مِنْهُمَا كَلِمَةُ عَدَلٍ عِنْدَ إِمَامٍ جَائِرٍ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ص ۲۴۴).

براساس متون دینی، برترین و بالاترین امر به معروف و نهی از منکر را در مقابل حاکم مستمگر دانسته‌اند. در این موارد، این امر فراتر از مصلحت‌سنجی و پیامدگرایی و یک وظیفه و مسئولیت اجتماعی است.

۲. مسئولیت ویژه مبتنی بر نقش مؤمنان و اولیای الهی

براساس آموزه‌های اخلاق اسلامی، افرادی که ویژگی‌ها و فضیلت‌هایی مانند ایمان و ولایت الهی را کسب می‌کنند، مسئولیت ویژه و خاص‌تری در قبال آحاد جامعه دارند و وجود آن‌ها در جامعه ضروری است. به لحاظ اجتماعی، وجود افرادی که دغدغه خیر و شر دیگران را داشته باشند و آنان را به خیر دعوت کنند، ضروری است. این وظایف و مسئولیت‌ها، پیامدها و فواید اجتماعی دارد: «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (آل عمران، ۱۰۴).

در آیه فوق، بر لزوم وجود کسانی که دیگران را به «معروف» دعوت کنند و از «منکر» بازدارند، تأکید شده است؛ بنابراین، می‌توان آن را مسئولیتی همگانی دانست که همه افراد در قبال معروف و منکر یا خیر و شر اعمال و افعال دیگران در جامعه مسئولیت دارند.

برخی مفسران معتقدند که این آیه، متفرع بر آیه قبلی است؛ زیرا در آیه ۱۰۳، خداوند متعال یادآور می‌شود که او در دل‌های مؤمنان اُلفت انداخت و با یکدیگر برادر دینی شدند و انسان نیز به صورت غریزی «حب مشارکت در خیر» دارد. لازمه این دو ویژگی آن است که انسان‌ها بکوشند دیگران را از شر به خیری که در آن قرار گرفته‌اند، بکشانند تا همه مردم به صورت امت واحدی در آیند که بر خیر اجتماع کرده‌اند (ابن عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۳، ص ۱۷۸).

براساس آیات سورة توبه، دلیل بر اینکه «مؤمنین و مؤمنات به این اصل، فراخوانده شده‌اند»، «ولایت و دوستی» میان آن‌هاست. آن‌ها در قبال یکدیگر، رفتارهای یاری‌گرانه دارند و به سبب همین یاری و نصرت است که مسئولیت‌پذیرند و یکدیگر را به خوبی

ترغیب کرده و از بدی باز می‌دارند: ﴿وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ...﴾؛ مردان مؤمن و زنان مؤمن دوستان یکدیگرند، به نیکی فرمان می‌دهند و از ناشایست باز می‌دارند...» (توبه، ۷۱).

انگیزه مؤمنان در این آیه، قدرت و سلطه بر دیگران نیست، بلکه انگیزه اصلی، ایجاد ولایت، دوستی و محبت در بین مؤمنان است. آنان به سبب «ولایت» میان خودشان، یکدیگر را به معروف توصیه کرده و از منکر باز می‌دارند (طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۹، ص ۳۳۸). در اینجا مراد از «ولایت»، اخوت، محبت، مودت، نصرت و یاری‌رساندن در سختی‌هاست (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۵، ص ۷۶؛ مغنیه، ۱۴۲۴ق، ج ۴، ص ۶۹؛ میرزا خسروانی، ج ۴، ص ۸۸).

۳. مسئولیت ویژه مبتنی بر تعلق در قبال خویشان و نزدیکان و نیازمندان

برخی از مسئولیت‌های انسان براساس ویژگی‌های دیگران ترسیم می‌شود. به همین جهت در اخلاق اسلامی، بین اینکه متعلق مسئولیت انسان چه فرد یا افرادی باشند، تمایز وجود دارد. هر انسان در یک نگاه عام و گسترده در قبال همه انسان‌ها مسئولیت عام دارد؛ اما این به صورت جزئی و گام‌به‌گام است. به این صورت که افرادی مانند خویشان و نزدیکان و... استحقاق بیشتری داشته و مسئولیت ویژه‌ای می‌طلبند.

این توجه در رویکرد اخلاق قرآنی به امر به معروف و نهی از منکر وجود دارد. در آیات سوره مبارکه تحریم، انسان مسئولیت خود و خانواده خویش را دارد و باید خود را از آتشی که هیزم آن مردمان (گنهکار) و سنگ‌ها هستند، حفظ کند. شیوه حفظ دیگران نیز امر به معروف و نهی از منکر است: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْجِبَارَةُ عَلَيْهَا مَلَائِكَةٌ غِلَظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ﴾ (تحریم، ۶).

در روایاتی نقل شده که چون این آیه نازل شد، مردی از مسلمانان نشست و شروع به گریستن کرد و گفت: «من خودم را نمی‌توانم حفظ کنم؛ حالا مسئولیت خانواده‌ام نیز به

عهده من گذاشته شد.» رسول خدا به او فرمود: «برای تو همین کافیت که آنچه را به خودت فرمان می‌دهی، به آنان نیز فرمان دهی و از آنچه که خودت را منع می‌کنی، آنان را نیز منع کنی».^۱ این روایت، رابطهٔ وسع و مسئولیت و امر به معروف و نهی از منکر انسان را نشان می‌دهد. انسان به همان میزان که به خودش امر و نهی می‌کند، در مرحلهٔ بعد نیز باید به خانواده‌اش، امر و نهی کند.

این مسئولیت ویژه دربارهٔ دیگر مفاهیم اخلاقی از جمله احسان و نیکوکاری نیز وجود دارد. در آیهٔ ۳۶ سورهٔ مبارکهٔ نساء چنین آمده است: ﴿وَأَعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَبِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَالْجَارِ الْجُنُبِ وَالصَّاحِبِ بِالْجَنبِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالًا فَخُورًا﴾.

انسان در این آیه شریفه، مسئولیت احسان در قبال دیگران را اعم از پدر و مادر، خویشاوند، یتیمان، مستمندان، همسایه و... دارد. نکتهٔ مهم در این آیه و آیات دیگر از جمله آیهٔ ۸۳ سورهٔ بقره این است که مسئولیت محسانانه در قبال والدین و خویشاوندان محل تأکید است. یکی از علت‌های این تأکید آن است که آن‌ها حق ویژه‌ای دارند که مسئولیت ویژه‌ای را می‌طلبد. منظور از احسان کردن به آن‌ها نیز در امور مختلف مالی، عاطفی، اخلاقی و... است. اگر هر فرد و عاملی در قبال وابستگان و خویشان خویش مسئولیتش را انجام دهد و به آن‌ها رسیدگی کند، نیازمند کمتری در جامعه باقی خواهد ماند. علاوه بر خویشاوندان، انسان در قبال دیگرانی که به‌طور سببی با آن‌ها رابطه دارد هم مسئولیت اخلاقی دارد؛ از جمله آن‌ها همسایگان، دوستان، همکاران و دیگرانی هستند که ربط و نسبتی با انسان دارند. این ارتباط باعث می‌شود که انسان حتی از بدی آن‌ها چشم‌پوشی کند. عامل اخلاقی در صورت تردید مسئولیت بین خویشاوند و بیگانه، باید براساس معیار

۱. «لَمَّا تَرَكْتَ هَذِهِ الْآيَةَ: «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا» جَلَسَ رَجُلٌ مِنَ الْمُسْلِمِينَ يَبْكِي، فَقَالَ: أَنَا عَجَزْتُ عَنْ نَفْسِي، كَلَّفْتُ أَهْلِي! فَقَالَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: حَسْبُكَ أَنْ تَأْمُرَهُمْ بِمَا تَأْمُرُ بِهِ نَفْسُكَ، وَتَنْهَاهُمْ عَمَّا تَنْهَى عَنْهُ نَفْسُكَ» (محمّدی ری شهری، ج ۷، ص ۳۲۸).

«الأدنی فالأدنی»، مسئولیت ویژه در قبال فرزندان، والدین، همسر، اقوام و همسایه را بر دیگران لحاظ کند.

البته گفتنی است که این فریضه اخلاقی و شرعی به دنبال این است که در مسیر رشد فردی و اجتماعی، همه افراد در قبال یکدیگر مسئولیت داشته و به مصلحت همگانی دیگران توجه داشته باشند. هر انسانی، افزون بر مسئولیت نسبت به خود، در قبال دیگران و محیط پیرامون خویش مسئولیت دارد؛ به گونه‌ای که صلاح شخص در گرو تحقق صلاح دیگران است. فساد، امری مُسری است که به همه اقشار جامعه سرایت می‌کند. اما در اینجا نظام اولویت‌بندی است که نشان می‌دهد انسان‌ها باید در گام نخست، خیرخواهی درباره نزدیکانشان داشته باشند. اگر چنین اتفاقی بیفتد و همه انسان‌ها به مسئولیت ویژه در قبال خویشان پردازند، کل جامعه مصون از منکر و شرور خواهد شد.

باید مسئولیت ویژه و نظام اولویت‌بندی را در مسئولیت امر به معروف و نهی از منکر لحاظ کرد. عامل اخلاقی درباره خانواده خویش، مسئولیت نخستین و ویژه‌ای دارد. زیرا حق ویژه و تأثیر و تأثراتی که آن‌ها به عامل اخلاقی دارند، منجر می‌شود که عامل اخلاقی پیش و بیش از همه بدان‌ها خیرخواهی کرده و به معروف دعوت کند و از منکر بازدارد. اگر هر فردی این چنین رفتار کند، حلقه‌ای از مسئولیت‌پذیری و خیرخواهی گسترده می‌شود که هر فرد، از حلقه نزدیکان خویش شروع می‌کند و می‌تواند گسترده شده و عمومیت پیدا کند.

نتیجه گیری

امر به معروف و نهی از منکر را می توان مهم ترین مسئولیت اخلاقی و اجتماعی در اسلام دانست که برای ترویج و اشاعه خیر و جلوگیری از شر، محل توجه است و نقش آفرینی گسترده تمام آحاد جامعه را طلب می کند. انسان به عنوان موجودی اجتماعی، سرنوشتش با جامعه و دیگر انسان ها گره خورده است.

اگر شروط اساسی و بنیادین مسئولیت محقق شود، می توان فرد یا افراد را مسئول دانست؛ بنابراین، اگر شروطی مانند اختیار و اراده، نباشد و محقق نشود، اساساً مسئولیتی در این زمینه وجود ندارد. مسئولیت عام و مسئولیت ویژه در اخلاق اسلامی در تقابل با یکدیگر قرار ندارند، بلکه در چهارچوب یک نظام اولویت بندی اخلاقی جمع می شوند. هر انسان نسبت به خیر و شر جامعه مسئولیت عام دارد، اما این مسئولیت براساس میزان تأثیرگذاری، نقش اجتماعی، دوری و نزدیکی به یکدیگر، شدت و ضعف پیدا می کند. مسئولیت ویژه، نفی کننده مسئولیت همگانی نیست، بلکه مکمل و تبیین کننده مراتب آن است. براساس مسئولیت ویژه، گاه به دلیل ویژگی ها یا مسائل یا نقش هایی، فرد مسئولیت بیشتری دارد یا اینکه به سبب تعلق و نسبت به گروه خاصی، مسئولیت ویژه ای دارد. براین اساس، مؤمنان و اولیای الهی، دولتمردان و مسئولان حکومتی، عالمان و مراجع دینی و البته هر فرد در قبال خویشان و نزدیکان خویش، مسئولیت بیشتری دارد و در صورت ترک مسئولیت امر به معروف و نهی از منکر، بازخواست و سرزنش بیشتری می شود.

انسان، براساس امر به معروف و نهی از منکر، مسئولیت امر به معروف را در کنار مسئولیت نهی از منکر دارد. انسان هم مسئولیت ایجابی به فعل یا انجام دادن عمل و هم مسئولیت سلبی دارد. انسان همان گونه که باید دعوت به خیر کند، باید از امور ناشایست نیز ترک دهد. همچنین همان طور که امر به معروف و نهی از منکر، فواید و آثاری دارد، ترک آن نیز پیامدهایی دارد. گسترش این فریضه، موجب این می شود که جامعه از فردگرایی به سوی هم بستگی و وفاق اجتماعی سوق پیدا کند.

فهرست منابع

*قرآن کریم.

*نهج البلاغه.

ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ ه.ق). *لسان العرب* (چاپ سوم)، بیروت: دار صادر.
 بستانی، فؤاد افرام. (۱۳۷۵). *فرهنگ ابجدی* (چاپ دوم). تهران: نشر اسلامی.
 تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد. (۱۴۱۰ ه.ق). *غرر الحکم و درر الکلم*. قم: دار الکتاب
 الاسلامی.

راغب اصفهانی. (۱۴۱۲). *مفردات ألفاظ القرآن*. بیروت لبنان: دار الشامیة.
 ریچلز، جیمز. (۱۳۸۹). *فلسفه اخلاق*. (مترجم: آرش اخگری). تهران: انتشارات حکمت.
 طباطبائی، محمد حسین. (۱۳۹۰ ه.ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: مؤسسة الاعلمی
 للمطبوعات.

طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. تهران: انتشارات ناصر خسرو.
 طبرسی، علی بن حسن و دیگران. (۱۳۷۹). *مشکاة الانوار فی غرر الاخبار* (ج ۱). قم: دار
 الثقلین.

طیب، سید عبدالحسین. (۱۳۷۸). *اطیب البیان فی تفسیر القرآن* (ج ۳، چاپ دوم). تهران:
 انتشارات اسلام.

فرانکنا، ویلیام، کی. (۱۳۸۹). *فلسفه اخلاق* (مترجم: هادی صادقی). قم: کتاب طه.
 کلیفورد. دابلیو. کی. (۱۳۸۷). *اخلاق باور* (مترجم: زینب صالحی). بی جا: اطلاعات
 حکمت و معرفت.

مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی و دیگران. (۱۴۰۳). *بحار الأنوار*. بیروت: دار إحياء التراث
 العربی.

محمدی ری شهری، محمد. (۱۳۸۹). *میزان الحکمه*. قم: مؤسسه علمی فرهنگی دار
 الحديث.

محمدی ری شهری، محمد. (۱۳۸۶). حکمت نامه پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله. قم: مؤسسه علمی فرهنگی دار الحديث.

محمدی ری شهری، محمد. (۱۳۹۱). دانشنامه قرآن و حدیث. قم: مؤسسه علمی فرهنگی دار الحديث.

مدرسی، سید محمد رضا. (۱۳۹۷). فلسفه اخلاق پژوهش در بنیان های زبانی، فطری تجربی نظری و دینی اخلاق. تهران: انتشارات سروش.

نراقی، احمد بن محمد مهدی. (۱۳۷۸). معراج السعادة (ج ۱، چاپ ششم). قم: هجرت.

۱۳۷

